

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

ТЕРНОВСЬКИЙ АНДРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК: 94(477.63) «1941/1945»

**ДІЯЛЬНІСТЬ ВІНИЩУВАЛЬНИХ БАТАЛЬЙОНІВ
У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1941–1945 РОКАХ**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпро – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України
Світленко Сергій Іванович,
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара,
декан історичного факультету,
професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Трофимович Володимир Васильович,
Національний університет
«Острозька академія», завідувач кафедри
історії імені М. П. Ковальського;

кандидат історичних наук, доцент
Погорєлов Анатолій Анатолійович,
Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського, доцент кафедри
етнології та спеціальних історичних
дисциплін Навчально-наукового інституту
історії, політології та права.

Захист відбудеться «12» січня 2017 р. о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України за адресою: 49027, м. Дніпро, пл. Т. Шевченка, 1, Палац студентів ДНУ, ауд. 30.

Із дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49050, м. Дніпро, вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий « » грудня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О. В. Бойко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Історія Другої світової війни, попри колосальний обсяг дослідницької літератури, до сьогодні залишається предметом уваги та вивчення. Виокремлення проблеми винищувальних батальйонів на матеріалах Дніпропетровської області є доцільним, враховуючи значущість соціально-економічного, суспільного і геостратегічного значення регіону протягом війни. До того окупація Дніпропетровщини відкрила нацистам шлях до захоплення потужностей Донецького та Криворізького басейнів із подальшим виходом до Дону, Волги та Північного Кавказу.

Спеціальне вивчення теми актуалізує і сучасна складна воєнно-політична обстановка, коли на Сході України триває Антитерористична операція. За цих умов історичний досвід та діяльність винищувальних батальйонів у 1941–1945 рр. має не лише науково-академічний інтерес, а й важливе практичне значення для відсічі сепаратизму, диверсійно-розвідувальних груп, шпигунів, які проникають через кордон.

Винищувальні батальйони були парамілітарними допоміжними формуваннями з місцевого населення, які створювалися і діяли під керівництвом НКВС для знешкодження диверсантів, авіадесантів, шпигунів противника. Завданням винищувальних батальйонів було: підтримка громадського порядку в місцях дислокації та охорона найважливіших державних, промислових і стратегічних об'єктів.

Дослідження діяльності винищувальних батальйонів допомагає розкрити складні питання, пов'язані з проходженням бойових дій на початковому етапі війни на теренах області, з формуванням партизанських загонів, участю місцевого населення та його ролі у тилівій та бойовій діяльності, а також ілюструє регіональні особливості періоду війни. Регіональний підхід до історії винищувальних батальйонів дає змогу поглибити уявлення про проблеми військово-політичного, соціального, побутового та психологічного рівня на Дніпропетровщині, а також розкриває загальні процеси в країні, пов'язані з військовими діями.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках держбюджетної теми «Інтелектуальна та соціальна історія України доби Середньовіччя, Нового та Новітнього часу» (державна реєстрація в УкрІНТЕІ 0113U002679) на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Об'єктом дослідження виступають винищувальні батальйони НКВС періоду радянсько-нацистської війни 1941–1945 рр.

Предметом роботи є організаційна структура, форми діяльності та роль винищувальних батальйонів у Дніпропетровській області періоду 1941–1945 рр.

Мета дослідження полягає у здійсненні історичної реконструкції діяльності винищувальних батальйонів на Дніпропетровщині, з'ясуванні їх місця і ролі в системі опору нацистській агресії в роки Другої світової війни.

Для досягнення означеної мети передбачено розв'язання таких дослідницьких завдань:

- дослідити історіографічну та джерельну базу;
- розкрити процес формування та військово-політичну підготовку винищувальних батальйонів, виявити фактори, що визначили необхідність їх створення;
- розглянути діяльність винищувальних батальйонів у радянському тилу та на фронті;
- з'ясувати внесок винищувальних батальйонів у розгортання партизанського руху на Дніпропетровщині;
- дослідити оперативно-тилову роботу батальйонів на завершальному періоді їх діяльності.

Хронологічні рамки праці охоплюють період із 24 червня 1941 р. по травень 1945 р. Нижня межа датується постановою Раднаркому СРСР, згідно з якою створювалися винищувальні батальйони. Верхня межа обумовлена розформуванням батальйонів Дніпропетровської області, завершенням їх діяльності.

Територіальні межі дисертації охоплюють територію Дніпропетровської області в адміністративно-територіальному устрої УРСР станом на 1941 р.

Наукова новизна. *Уперше* у вітчизняній історіографії на основі неопублікованих джерел та літератури:

- розроблено періодизацію історіографії та виокремлено періоди діяльності винищувальних батальйонів у регіональному вимірі;
- комплексно вивчено історію винищувальних батальйонів на Дніпропетровщині періоду Другої світової війни;
- досліджено процес організації та військово-політичної підготовки батальйонів, висвітлено структуру, бойову та тилкову діяльність, особливо під час оборонних боїв літа–осені 1941 р. у Дніпропетровській області;
- показано тилкову роботу батальйонів, її форми та ефективність у період після звільнення території Дніпропетровської області від окупаційних військ та адміністрації.

Набули подальшого розвитку:

- наукові уявлення про історію партизанського руху, його особливості в області;
- з'ясування ролі винищувальних батальйонів в організації партизанських загонів Дніпропетровщини.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дисертації можуть бути використані під час підготовки курсу лекцій з історії України, спецкурсів з військової історії та історії Другої світової війни, а також для написання історико-краєзнавчих праць.

Особистий внесок дисертанта полягає в самостійній постановці та вирішенні наукової проблеми діяльності винищувальних батальйонів, що дає змогу краще зрозуміти події, процеси, явища періоду війни в Дніпропетровській області. Виявлено та введено до наукового обігу понад 400 архівних справ і понад тисячі історичних документів.

Апробація результатів дисертації. Основні наукові висновки і результати дослідження апробовано у виступах на конференціях, круглих столах, а саме: Студентській науково-практичній конференції (Дніпропетровськ, 28 жовтня 2004 р.); Міжнародній науковій конференції «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років: сучасні проблеми історичної освіти і науки» (Дніпропетровськ, 12–13 травня 2005 р.); XXIII краєзнавчій конференції молодих вчених, присвяченій 150-річчю з дня народження академіка Д. І. Яворницького (Харків, 16–17 грудня 2005 р.); Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна» (Київ, 3 березня 2006 р.); III Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (Дніпропетровськ, 7 грудня, 2007 р.); Міжнародній науковій конференції «Проблеми війни и мира в эпоху нового и новейшего времени (к 200-летию подписания Тильзитского договора)» (Санкт-Петербург, 11 грудня 2007 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (Дніпропетровськ, 9–10 жовтня 2008 р.); IV Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (Дніпропетровськ, 21/27 листопада 2008 р.); V Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (Дніпропетровськ, 27 листопада 2009 р.); у круглому столі «Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.): актуальні проблеми історії» (Дніпропетровськ, 7 травня 2010 р.); Науково-методичному семінарі: «Родинна пам'ять про війну», присвяченому 70-річчю визволення м. Дніпропетровськ від фашистських загарбників та 70-річчю форсування Дніпра на території Дніпропетровщини (Дніпропетровськ, 17 жовтня 2013 р.); Обласній краєзнавчій конференції «У мирі та єдності наша сила – це вічно пам'ятати треба нам» (за підсумками обласних етапів краєзнавчих конкурсів, експедицій, акцій «Історія міст і сіл України», «Моя Батьківщина – Україна», «Мій рідний край», «А ми тую славу збережемо») (Дніпропетровськ, 23 грудня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації висвітлено у 16 публікаціях, п'ять з яких – у фахових виданнях та дві статті, що входять до міжнародної наукометричної бази.

Структура дисертації обумовлена метою та завданням дослідження. Дисертація містить вступ, основну частину (три розділи, які поділено на сім підрозділів), висновки, додатки, список використаних джерел та літератури (534 бібліографічні позиції). Загальний обсяг роботи становить 257 сторінок, із них основний текст – 169 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, вказано зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Визначено об'єкт, предмет, мету, завдання та хронологічні рамки дослідження. Окреслено методологічну базу роботи, наукове та практичне значення дисертації, наведено інформацію щодо її апробації.

Перший розділ дисертації – **«Історіографічний, джерелознавчий аналіз та теоретико-методологічні засади»** – містить інформацію про стан наукової розробки, джерельну базу та методологію дослідження.

У підрозділі 1.1. – *«Огляд наукової літератури з проблеми винищувальних батальйонів»* – здійснено аналіз наукової літератури з теми дослідження, репрезентованої радянською та сучасною історіографією.

Проаналізувавши широке коло наукової літератури, дисертант дійшов висновку, що в історіографії діяльності винищувальних батальйонів умовно можна виокремити два періоди та чотири етапи: I) **радянський**, який у свою чергу ділиться на два етапи: 1) 1961 р. – кінець 1970-х рр. 2) 1980-ті рр. II) **сучасний**: з 1991 р. – дотепер. Другий період поділяється на два етапи: 1) 1991–2006 рр.; 2) від 2006 р. – до сьогодні. Критеріями історіографічної періодизації слугували якісні та кількісні зміни стосовно дослідження діяльності винищувальних батальйонів, зміна теоретико-методологічних підходів, а також оцінка місця, ролі та внеску батальйонів у справі спротиву агресії противника.

Історіографічні процеси в радянський період дослідження винищувальних батальйонів переважно залежали від політичної кон'юнктури, а тому наукові розробки мають значний відбиток політизованості, заідеологізованості, що не могло не позначитися на рівні праць, підборі матеріалу та рівні об'єктивності.

У 1949 р. П. М. Балковим було захищено дисертацію з проблематики винищувальних батальйонів, але доступ до неї наукової та громадської спільноти був лімітованим, і до 1961 р. тема винищувальних батальйонів була закрита. Друком не вийшло жодної праці, присвяченої винищувальним батальйонам. Це пояснюється обмеженим доступом до архівів і замовчуванням ролі НКВС у Другій світовій війні.

Початком історіографії винищувальних батальйонів є монографія П. М. Балкового «Народне ополчення Радянської України» (1961 р.), що з'явилася через двадцять років від початку війни у період хрущовської «відлиги». Крім того, виросло нове покоління радянських людей, яке не було свідками воєнних подій, і потрібно було виховувати молодь у патріотичному дусі на основі героїчного минулого, що теж зумовило історіографічну динаміку. На першому етапі (1961 р.–кінець 1970-х рр.) збільшується кількість монографічних робіт, присвячених діяльності винищувальних батальйонів.

Праця істориків Д. Ф. Григоровича та В. А. Замлинського умовно завершує перший етап радянського періоду, який характеризувався появою перших монографій (С. В. Біленка, М. А. Кірсанова, А. Д. Колесника),

присвячених діяльності батальйонів, а також аналізу їх роботи в контексті різних добровільних формувань. Дослідники широко використовували спогади, мемуари безпосередніх учасників винищувальних батальйонів та народного ополчення і самі здебільшого були сучасниками Другої світової війни. Водночас цей етап вирізнявся великою заідеологізованістю, міфотворенням, применшенням об'єктивного відображення історичної дійсності, замовчуванням прорахунків і недопрацювань вищого партійного та державного керівництва країни. Але, з іншого боку, реальна можливість писати максимально об'єктивно, мабуть, у тих умовах була маловірогідною.

На останньому історіографічному етапі радянської історіографії історії винищувальних батальйонів у 1980-х рр. вийшло друком багато якісно нових праць, які стосувалися діяльності винищувальних батальйонів (А. С. Чайковського, А. М. Синицина та ін.). Монографія С. В. Біленка [1988 р.](#) завершила як історіографічний етап розробки проблеми діяльності винищувальних батальйонів, так і весь радянський історіографічний період. Праці не позбавлені штампів загальної радянської історіографії, але, на відміну від попереднього етапу дослідження, більш критичні, об'єктивні. Цьому сприяли суспільно-політичні зміни, доба «перебудови»; з багатьох архівних справ частково знімався гриф секретності.

Незважаючи на ідеологічний характер, у рамках радянської історіографії було сформовано проблематику досліджень винищувальних батальйонів, зроблено джерельний каркас, виявлено дискусійні вузли зазначеної тематики, створено відповідний історіографічний образ винищувальних батальйонів, що великою мірою заклало основу для сучасних досліджень. Разом з тим значна кількість праць, незважаючи на залучення великої кількості джерел, не внесла нічого нового в наукову розробку проблеми. Характерно, що, спираючись на загальновідомі джерела, давно апробовані концептуальні підходи, ці розвідки, нерідко, мали ідеологічний характер, будучи віддзеркаленням тієї гарячої ідеологічної боротьби, яка розгорнулася навколо проблем інтерпретації історії.

Другий період, що розпочався 1991 р. триває понині і характеризується зміною дослідницької парадигми. Перший історіографічний етап в умовах незалежності України окреслюється початком дослідження проблематики винищувальних батальйонів на нових теоретико-методологічних засадах. Зазвичай, такі дослідження писалися у вигляді статей або розділів у монографіях (А. Є. Шевченко, С. О. Крутиков, М. І. Михайлуца, О. О. Салата, В. В. Трохимович та ін.). Серед наукових робіт мали значення праці, виконані в регіональному ключі. На другому етапі винищувальні батальйони стали об'єктом вивчення у дисертаційних працях (Л. С. Герасименко, А. А. Погорелов, О. П. Безносюк), що виводить проблематику визначених формувань на інший якісний рівень.

Історія винищувальних батальйонів Дніпропетровської області залишалася фрагментарно вивченою, що у свою чергу не дає повної картини діяльності протягом радянсько-німецької війни. Тема винищувальних батальйонів в Україні переважно знаходиться на початковому етапі

дослідження, за останній час з'явилася незначна кількість праць із цієї проблематики. Незважаючи на певні здобутки, ця проблема на регіональному рівні залишається майже неосвоєною. Тому розкриття діяльності таких загонів Дніпропетровщини внесе свою частку у вивчення проблеми винищувальних батальйонів України.

У підрозділі 1.2. – «Джерельна база дослідження» – вивчено історичні джерела з проблематики винищувальних батальйонів. Роботу виконано на різноманітній джерельній базі, що охоплює як опубліковані, так і раніше не введені до наукового обігу архівні документи. Залучення нових архівних документів, розширення актуалізованої джерельної бази з проблеми винищувальних батальйонів дає змогу розкрити маловивчені аспекти їх діяльності та критично переглянути роль та місце даних загонів у Другій світовій війні. Джерельна база структурується за критеріями: походження, внутрішній зміст, зовнішня форма та фондоутворення.

У дослідженні використано документальні неопубліковані джерела, серед яких виокремлюємо архівні документи центральних та місцевих архівів. У центральних й обласних архівах, а також в опублікованих документах вирізняємо такі групи джерел: 1) документи компартійного походження: протоколи засідань бюро ЦК КП(б)У, обкомів, міськкомів та районних комітетів КП(б)У Дніпропетровської області; постанови обласних, міських, районних комітетів комуністичної партії; довідки про діяльність винищувальних батальйонів, які надавалися партійними органами, звіти про партизанський рух, таблиці про організаційно-штатну структуру батальйонів, боєприпасів, бойової зброї; 2) документи органів виконавчої влади, НКВС–НКГБ: доповідні записки про склад винищувальних батальйонів, інформації та звіти військових відділів про діяльність винищувальних батальйонів, доповіді начальників районних відділів НКВС, пояснювальні записки бійців; 3) мемуари, спогади, свідчення учасників оборони Дніпропетровщини – бійців народного ополчення, винищувальних батальйонів та партизан; 4) періодика часів нацистської агресії; 5) матеріали окупаційної влади.

Складність вивчення діяльності батальйонів полягає в обмеженому доступі до архівів силових структур, які здебільшого зосереджено у фондах архівосховищ Російської Федерації (Центрального архіву Міністерства оборони РФ м. Подольськ), архівосховищах ФСБ, МВС тощо. Проте основний масив джерел, які зберігаються в українських архівах, дає змогу вирішити поставлені питання, зокрема й тому, що характер діловодства, який відбиває підпорядкованість республіканських, обласних та районних установ, визначив відображення однакової інформації на різних рівнях державної та партійної ієрархії.

Основу роботи здебільшого складають матеріали, які раніше не були введені до наукового обігу, що також надає дослідженню нового змісту. У дисертації опрацьовано понад 400 справ 110 фондів чотирьох архівів (двох центральних та двох обласних) періоду 1941–1945 рр. Труднощі дослідження винищувальних батальйонів Дніпропетровщини, особливо у перший рік війни, полягають у знищенні значної кількості документів, переважно фондів

Державного архіву Дніпропетровської області. Зазначену прогалину заповнюють матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Дослідження значно розширює актуалізовану джерельну базу з проблематики винищувальних батальйонів Дніпропетровщини й історії України періоду Другої світової війни загалом. У ЦДАГО України та ЦДАВО України вагома частка матеріалів з історії винищувальних батальйонів Дніпропетровщини представлена документами 1941–1942 рр. Джерела, що висвітлюють діяльність батальйонів у 1943–1945 рр., майже відсутні. Інша, діаметрально протилежна ситуація, з Державним архівом Дніпропетровської області. Документи збереглися здебільшого постокупаційного періоду, оскільки значна кількість матеріалів початку німецько-фашистської агресії була втрачена, знищена або вивезена до нацистської Німеччини. До того ж документи з історії винищувальних батальйонів у Держархіві Дніпропетровської області містяться в різних справах.

Таким чином, сукупність історичних джерел, виявлених і залучених до наукового дослідження, являють собою різноманітний за видовими та інформаційними ознаками комплекс. Документи автентичні, джерельна база достатня, вірогідна та репрезентативна. Залучення великого масиву історичних джерел з подальшими аналізом і критикою матеріалів дає можливість реалізувати поставлені дослідницькі завдання.

У підрозділі 3.1. – *«Теоретико-методологічні засади»* – окреслено методологічну базу роботи, що постає як сукупність принципів, підходів та методів наукового дослідження. Під час дослідження дисертант керувався принципами історизму, об'єктивності та системності. Принципи історизму та системності зобов'язують дотримуватися просторових та часових рамок, а тому діяльність винищувальних батальйонів розглядалась як структура з власною внутрішньою будовою, а також як невід'ємна складова цілісної системи німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Дослідження джерельної та історіографічної бази дисертації відбувалося за допомогою аналітичного та синтетичного методів. Це дало можливість залучити й вивчити значну кількість історичних джерел та подальше їх дослідження. Для розв'язання поставлених конкретно-історичних завдань використовувалися загальнонаукові методи: логічний та системно-структурний; спеціально-наукові методи: проблемно-хронологічний та діахронний, історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний. Методи історичної географії розкрили історико-географічні, соціально-економічні та політичні чинники, які вплинули на процес створення та діяльності батальйонів у краї; міждисциплінарні методи, зокрема статистики й опитування, дали змогу залучити до роботи матеріали усної історії, очевидців, учасників подій Другої світової війни на Дніпропетровщині.

У другому розділі – **«Винищувальні батальйони на початку нацистської агресії (червень – жовтень 1941 р.)»** – розглянуто процес створення, підготовки та діяльності батальйонів початку радянсько-нацистської війни.

У підрозділі 2.1. – *«Організація та військово-політична підготовка винищувальних батальйонів»* – досліджено процес створення та підготовки батальйонів. Для боротьби з виявами ворожої агентури (диверсантів, шпигунів, авіадесантів), забезпечення надійного захисту тилу, охорони громадського порядку згідно з постановою РНК СРСР від 24 червня 1941 р. «Про заходи по боротьбі з диверсантами і десантами противника в прифронтовій смузі», наказом НКВС СРСР за № 00804 «Про заходи по боротьбі з парашутними десантами і диверсантами на території УРСР» від 25 червня 1941 р., директивою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 червня 1941 р. та виступом Й. В. Сталіна по радіо 3 липня 1941 р. було створено перші радянські добровільні формування періоду радянсько-нацистської війни – винищувальні батальйони.

У Дніпропетровській області батальйони почали формуватися після постанови Дніпропетровського обкому КП(б)У «Про організацію винищувальних батальйонів для боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника в прифронтовій смузі» від 25 червня 1941 р. Надзвичайна ситуація, що виникла у зв'язку з військовими діями, особливо у прифронтових областях, вимагала створення винищувальних батальйонів у найкоротші терміни, протягом декількох днів. Управління винищувальними батальйонами, їх бойова підготовка та оперативне використання у боротьбі з ворожими парашутними десантами й диверсантами було покладено на НКВС СРСР і його місцеві органи.

Організація винищувальних батальйонів стала відповіддю на диверсійну шпигунську атаку з боку абверу вермахту. Ще задовго до війни з СРСР німецька розвідка засилала у радянський тил велику кількість шпигунів, які збирали інформацію про стан речей в економічній, військовій та політичній сферах Радянського Союзу.

Соціальна картина особового складу бійців винищувальних батальйонів залежала від географічно-економічного фактора. Бійці винищувального батальйону – це, перш за все, місцеві жителі, котрі працювали у містах та селах області. І зрозуміло, що в містах основу винищувальних батальйонів складали робітники та службовці, а в селах – працівники сільськогосподарської галузі.

Особовий склад винищувальних батальйонів залежав від густоти населення, де їх організовували, знаходження стратегічних об'єктів на місці дислокації, а також кількості бійців, мешканців району, які перебували у лавах Червоної армії. По області кількість бійців, у середньому на батальйон, дорівнювала 220 осіб. У містах особовий склад налічував приблизно 250 бійців. Зазвичай батальйон розбивався на 8–10 взводів по 15–25 бійців у кожному.

При визначеній дислокації взводів винищувальних батальйонів передбачався виробничо-територіальний принцип роботи та проживання бійців (тобто за адміністративними районами, а також на підприємствах, шахтах, копальнях), що давало можливість ефективніше виконувати завдання. Зв'язок між командуванням батальйону та взводами здійснювався через групу звільнених від роботи зв'язківців, котрі передавали розпорядження всьому винищувальному батальйону телефоном чи телеграфом.

Усі бійці винищувальних батальйонів, а також військовозобов'язані запасу бійці батальйонів вважалися мобілізованими, тому призову в армію не підлягали. Військкомати зобов'язані були брати їх на особливий облік і вважати мобілізованими до лав РСЧА. Не завжди це положення виконувалося. На військкомати покладалися завдання складання списків бійців винищувальних батальйонів задля отримання грошової допомоги членам їхніх сімей.

Оскільки бійці винищувальних батальйонів виконували військові обов'язки без відриву від виробництва (на заводах, фабриках, установах, колгоспах та інших організаціях), їм нараховували заробітну плату в такому ж розмірі, як і в мирний час. Бійцям винищувальних батальйонів згідно з розпорядженням Народного Комісаріату Фінансів СРСР заробітна плата виплачувалася також у разі ліквідації підприємств та установ. Внутрішнє життя винищувальних батальйонів організовувалося відповідно до вимог військових статутів. Навіть вводилося обов'язкове вітання. Там, де винищувальні батальйони переводили на казармений стан, дотримувалися військового розпорядку дня.

Створення батальйонів стало новою справою. Перед війною утворення таких угруповань не практикувалося. Звісно, з організацією винищувальних батальйонів проходило не все, як хотілося, їх ефективність прямо пропорційно залежала від військової обстановки на фронті.

У діяльності винищувальних батальйонів можна виділити три основні періоди: **I. Початковий період: 24 червня – жовтень 1941 р.:** 1. Етап (організаційний, тилловий): 24 червня – 12 серпня 1941 р.; 2. Етап бойової діяльності: 13 серпня – жовтень 1941 р. **II. Окупаційний період** (у формі партизанських загонів, груп та винищувально-диверсійних угруповань): вересень 1941 р. – березень 1942 р. **III. Період після німецької окупації:** 1. Етап: жовтень 1943 р. – лютий 1944 р.; 2. Етап: лютий 1944 р. – травень 1945 р. Загальна періодизація для діяльності винищувальних батальйонів України для кожного конкретного регіону області залежить від перебігу військових дій на її території.

Перший період діяльності батальйонів припав на такі складні часи в країні, коли ситуація на фронті змінювалася щоденно. Потрібно було у найкоротші строки створювати винищувальні батальйони для вирішення нагальних потреб захисту тилу. Укомплектовувалися винищувальні батальйони, як зазначалося у вказівках вищого керівництва, з кращої частини

молоді та осіб, котрі за віком не підлягали призову до лав РСЧА, радянських активістів, здатних володіти зброєю, без відриву від виробництва.

Кількість членів КП(б)У серед начальників винищувальних батальйонів області становила переважаючу більшість і складала – 83,3 %; кандидатів у члени КП(б)У – 6,6 %; членів ВЛКСМ – 6,6 %; безпартійних – 3,3 %. Це пояснюється тим, що однією з умов просування по службових щаблях був принцип партійності, який давав ширші можливості для кар'єрного росту.

Зовсім інша ситуація спостерігалася у Дніпропетровській області серед особового складу винищувальних батальйонів. Домінуюча теза в радянській історіографії – про переважаючу в батальйонах кількість членів комуністичної партії – не має підстав. Членів КП(б)У серед бійців – 2 322 особи, що становило 38,65 %; членів ВЛКСМ – 651 особа, відповідно у відсотковому відношенні це складало 10,8 %; безпартійних бійців налічувалося 3 034 особи – 50,5 %. Станом на серпень 1941 р. діяло 30 винищувальних батальйонів з особовим складом 6 579 бійців, серед яких членів комуністичної партії та комсомолу – 1 236 осіб. Це становить 18,78 % і відповідно 81,22 % безпартійних.

Для успішного виконання покладених на винищувальні батальйони завдань у колгоспах, радгоспах, на окремих промислових підприємствах створювали групи сприяння батальйонам. Їхнім завданням було інформування керівництва винищувальних батальйонів про появу парашутних десантів і диверсантів супротивника в районі відповідальності батальйонів. Учасники таких груп допомагали батальйонам, беручи участь у спільному патрулюванні. На 12 липня 1941 р. налічувалося 2 348 груп сприяння винищувальним батальйонам по області. Ці підрозділи об'єднували у своїх лавах 22 670 осіб. Пізніше кількість груп сприяння зросла до 3 232 з контингентом у 23 483 особи.

Основну роль у формуванні винищувальних батальйонів було відведено органам НКВС. У напружений військовий час вони зуміли мобілізувати особовий склад винищувальних батальйонів для вирішення поставлених завдань. Управління НКВС Дніпропетровської області розробило програму навчання бійців винищувальних батальйонів. Мета підготовки полягала в наданні бійцям основ військових знань та практичних навичок стройової, вогневої і тактичної підготовки для дій у бойовій обстановці самостійно та групами.

У підрозділі 2.2. – *«Тилове та бойове застосування»* – висвітлено діяльність винищувальних батальйонів як у радянському тилу, так і на бойових рубежах. Винищувальні батальйони зосереджувалися на виконанні таких основних завдань: 1) знищення ворожих шпигунів, диверсантів, провокаторів, терористів і боротьба з деструктивними елементами, котрі руйнували радянський тил; 2) підтримка громадського порядку, патрулювання вулиць, висування караулів, охорона найбільших стратегічно важливих і державних підприємств та установ; 3) бойова робота із затримки німецьких льотчиків, котрі здійснили вимушену посадку або спустилися із

підбитих літаків, боротьба з дезертирством; 4) безпосередня участь винищувальних батальйонів у бойових діях на лінії фронту, на оборонних рубежах, в обороні міст і сіл, участь у розвідувальних операціях.

Винищувальним батальйонам Дніпропетровської області в першому періоді їх діяльності історія відвела не так багато часу. Причиною цього був швидкий і широкий наступ противника. Уже на початку серпня 1941 р. ворог просувався територією області, тому винищувальні батальйони правобережної частини Дніпропетровської області діяли приблизно півтора місяці, а на лівобережжі – близько 4,5 місяців.

Дислокація винищувальних батальйонів мала свою специфіку порівняно з дислокацією регулярних військ. Ця своєрідність полягала у тому, що винищувальні батальйони розташувалися на далекій відстані від лінії фронту. Дислокація їх характеризувалася розосередженням на території свого району діяльності. Цього вимагав характер бойової діяльності винищувальних батальйонів з охорони тилу. Але з перенесенням військових дій на територію відповідальності винищувальний батальйон змінював форму дислокації на таку, за якої забезпечувалася максимальна концентрація його сил для боротьби із супротивником безпосередньо на передовій.

З наближенням лінії фронту змінився характер діяльності винищувачів Дніпропетровської області. Відбувся перехід від суто тилової практичної діяльності до бойової – безпосередньо на лінії вогню. Винищувальні батальйони прифронтових районів області ставали автоматично військовими з'єднаннями.

Навіть у складних умовах у Дніпропетровській області вдалось організувати 30 винищувальних батальйонів. Сформовано 4 батальйони в містах: Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Марганець та Нікополь. Решту 26 – у районах. Особовий склад бійців на початку створення налічував 5 401 особу, а в серпні 1941 р. – 6 762 бійця. На незайнятих противником територіях Дніпропетровської області на 12 вересня 1941 р. у 13 винищувальних батальйонах налічувалося 2 360 бійців, 4 жовтня у діючих 4-х батальйонах залишилося 600 бійців. В оборонних боях брали участь 13 батальйонів області. На 1 жовтня 1941 р. бійці 23 винищувальних батальйонів поповнили лави РСЧА, що налічувало приблизно понад 4 тис. бійців. Інші склали основу партизанських загонів. Вояки, які навіть у короткий строк пройшли через систему винищувальних батальйонів, порівняно з необстріляними новобранцями, мали моральні та бойові переваги.

У третьому розділі роботи – **«Винищувальні батальйони під час нацистської окупації та після звільнення території від противника (кінець 1941 р. – травень 1945 р.)»** – досліджено діяльність батальйонів у нацистському та радянському тилах.

У підрозділі 3.1. – *«Винищувальні батальйони – база створення партизанських загонів»* – доведено, що винищувальні батальйони склали основу партизанських загонів Дніпропетровської області. Розвиток партизанського руху на Дніпропетровщині мав суттєві відмінності від інших

регіонів. Наприклад, партизанський рух на півночі й на півдні України різнився внаслідок географічних відмінностей. На відміну від Полісся на півночі України (Придніпровський регіон розташований у степовій зоні) діючі партизанські загони та групи могли використовувати інші природні особливості ландшафту задля камуфляжу місць дислокації. Придатними для цієї мети виявилися лише численні болота, що утворювалися низкою приток р. Дніпро та значний за площею лісовий масив у середній течії р. Самара, притоки р. Дніпро, східніше м. Дніпропетровськ.

Перетворюючи винищувальні батальйони на партизанські підрозділи, керівництво НКВС та партійних органів надавало велику увагу добору кадрів. Зрозуміло, що в умовах німецької окупації області колишнім бійцям винищувальних батальйонів доводилося воювати зовсім в інших умовах, ніж партизанам. Від якості виконання бійцями поставлених завдань залежали довготривалість та ефективність ведення партизанської війни.

Трансформація винищувальних батальйонів у партизанські загони та групи відбувалася не без проблем. По-перше, багато керівників не мали належного спеціального досвіду організації партизанських загонів; по-друге, значну кількість бійців відсіювали через військову, моральну та політичну неспроможність ведення партизанської боротьби. У винищувальні батальйони громадяни часто записувалися винятково з огляду на партійну дисципліну. Військовозобов'язані та особи призовного віку під прикриттям винищувального батальйону намагалися уникнути призову до лав діючої армії. З наближенням лінії фронту перед бійцями поставав вибір: залишитися у партизанському загоні в умовах ворожої окупації чи відступати разом із підрозділами РСЧА в радянський тил. Бійці та керівники різних рівнів здебільшого намагалися не потрапляти на окуповану територію.

На організаційному етапі трансформації винищувальних батальйонів у партизанські загони (кінець липня 1941 р. – середина серпня 1941 р.) особовий склад помітно відрізнявся від партизанського контингенту. Так, Апостолівський винищувальний батальйон налічував 200 бійців, а внаслідок залучення у партизанський загін зменшився до 77 бійців. Зі 173 бійців Васильківського батальйону створений на його базі партизанський загін налічував 150 осіб. Винищувальний батальйон Криничанського району складався з 252 осіб, а партизанський загін – зі 190 людей. В інших новостворюваних партизанських загонах особовий склад становив від чверті до третини чисельності винищувального батальйону. Після окупації ворогом території кількісний склад партизанських загонів ставав ще менший.

Практика створення невеликих партизанських груп мала свої переваги: 1) такий загін виявлявся мобільнішим; 2) він привертав менше уваги окупаційної адміністрації; 3) його простіше було забезпечити продовольством; 4) ускладнювалося потрапляння до загону випадкових осіб тощо.

Один із найактивніших партизанських осередків на Придніпров'ї природно сформувався у Дніпровських плавнях, західніше м. Нікополь, де зібралися партизанські загони Дніпропетровської та інших областей. Плавні

– це zalivni zabolocheni i nezabolocheni dilianki, yakі zarosli pлавневим лісом, густим чагарником та високими травами. Тут р. Дніпро розділялася на безліч рукавів та протоків, утворюючи велику кількість островів та острівців. На фоні безлісного степу плавні були надійним укриттям.

Узимку 1941–1942 рр. більшість партизанських загонів Дніпропетровської області було ліквідовано й розсіяно противником, а деякі взагалі припинили активну бойову діяльність з метою збереження структури і кадрів в умовах тотального німецького терору. Так закінчився перший етап діяльності партизанів у Дніпропетровській області. У цей період відбулося зародження партизанського руху, були здійснені операції на допомогу Червоній армії, в оборонних боях забезпечувалася бойова діяльність у сприятливих ландшафтних умовах великих партизанських з'єднань і ліквідація більшості партизанських формувань узимку 1941–1942 рр.

Виникає питання, чи вважати діяльність партизанських загонів, створених на базі винищувальних батальйонів, пролонгацією діяльності останніх? Безперечно, у чистому класичному вигляді партизанські загопи не стали тотожні винищувальним батальйонам, оскільки мали відмінні сфери діяльності. Винищувальні батальйони були тилловими організаціями, які підтримували належний порядок на місцях дислокації на своїй території, а партизанські загопи як тиллові об'єднання діяли в умовах окупованих територій. Відмінними є функції, умови діяльності. Водночас партизанські загопи, до яких вступали бійці винищувальних батальйонів, формувалися, як правило, на добровільних засадах і брали таку саму командно-штатну структуру, що й у винищувальних батальйонах. Потрібно наголосити на тому, що в партизанських загонах діяли ті ж люди, що раніше формували особовий склад батальйону.

Основну роль в організації, діяльності, матеріальному забезпеченні винищувальних батальйонів з подальшою трансформацією у партизанські загопи аж до створення Українського штабу партизанського руху в червні 1942 р. було відведено органам НКВС. Організуюча роль компартійних органів на початковому етапі діяльності батальйонів простежується слабо.

На території Дніпропетровської області в 1941 р. до партизанських дій за планом повинні були приступити всі винищувальні батальйони. Однак, лише 12 з 30 винищувальних батальйонів пристали на методи партизанської боротьби. Чисельність партизанських загонів дорівнювала 50–60 бійцям. Партизанами стали 813 бійців винищувальних батальйонів області, що відповідно до зведених відомостей про діяльність партизанських загонів і груп Дніпропетровської області у 1941–1942 рр., становить близько 70 %, тобто 2/3 від загальної чисельності учасників партизанських загонів та груп пройшли вишкіл у системі винищувальних батальйонів.

У підрозділі 3.2. – *«Оперативна робота винищувальних батальйонів у радянському тилу»* – висвітлено діяльність батальйонів періоду після вигнання противника з території Дніпропетровської області.

Третій період діяльності винищувальних батальйонів Дніпропетровщини розпочався восени 1943 р. і завершився весною 1945 р. В

останньому періоді можна виокремити два етапи: перший – жовтень 1943 р. – лютий 1944 р., другий етап – лютий 1944 р. – травень 1945 р.

Особливості першого етапу третього періоду діяльності винищувальних батальйонів полягали в тому, що події на фронтах Другої світової війни значною мірою впливали на процес формування батальйонів області. Ці структури організовували паралельно зі звільненням території від військ противника, що робило можливим забезпечення належного громадського порядку. Другий етап характеризується діяльністю батальйонів суто в радянському тилу, в якому лінія фронту постійно відсувалася на Захід від Дніпропетровщини.

Винищувальні батальйони на Дніпропетровщині почали наново створювати згідно з постановою Дніпропетровського обкому КП(б)У від 20 жовтня 1943 р. У Дніпропетровській області комплектування винищувальних батальйонів переважно відбувалося у 1944 р. Умови відбудовного періоду позначилися на процесі відновлення винищувальних батальйонів. Основною проблемою стало комплектування особового складу. Війна ще не завершилася. Тривала мобілізація до Червоної армії, а чисельність населення в області помітно зменшилася порівняно з довоєнним часом.

Роль винищувальних батальйонів, особливо в сільських районах, зростала у період жнив за умов підпалів полів, елеваторів, машинно-тракторних станцій та пошкодженню сільськогосподарського майна. В умовах війни безперебійне постачання хліба на фронт було так само важливим, як і забезпечення зброєю. Тому, зазвичай, на час збирання врожаю чисельність особового складу збільшувалася.

Поповнення винищувальних батальйонів відбувалося з числа учасників війни, демобілізованих із лав армії та колишніх партизанів. Зазвичай, бійці проходили вишкіл спочатку у винищувальному батальйоні, потім у партизанському підрозділі, а з часом – на добровільних засадах у батальйоні. Така система підготовки формувала кадри з належними військовими та професійними якостями.

Вплив компартійних органів на організацію та діяльність винищувальних батальйонів помітно зріс. На початковому етапі райкоми та обкоми не були у змозі впливати на ефективне функціонування батальйонів, оскільки всю роботу щодо організації, забезпечення, озброєння, навчання здійснювали органи НКВС–НКГБ. Після вигнання нацистських окупантів провідну роль у діяльності батальйонів відіграла комуністична партія. Увесь особовий склад затверджували на засіданні райкомів та міськкомів КП(б)У. Командири були підзвітними перед партійними органами.

Крім покладених на них завдань, до функцій батальйонів належав також контроль за використанням, переховуванням цивільним населенням зброї, що залишилася після війни. У зв'язку з цим проводилися систематичні перевірки й облави з метою вилучення зброї. Такі заходи, здійснювані бійцями винищувальних батальйонів, знижували військову напругу, що ще залишалася після вигнання окупантів.

На початку 1945 р. винищувальні батальйони були укомплектовані лише

на 66 %, некомплект особовим складом пояснюється постійною мобілізацією до лав діючої армії, оскільки деякі батальйони укомплектовувалися бійцями призовного віку – 1927/28 р. н. Завдяки цьому бійці, котрі пройшли школу винищувальних батальйонів, відзначалися кращою військовою підготовкою, стійкістю, вмінням користуватися зброєю. Але в той же час недоукомплектування винищувальних батальйонів у багатьох випадках пояснювалося недбалим ставленням до діяльності винищувальних батальйонів як партійних (райкомів, міськкомів), державних органів (виконавчі комітети), так і органів НКВС місцевого рівня. Це пов'язано з думкою про недоцільність їх функціонування внаслідок віддаленості від фронту території Дніпропетровської області. Така низька оцінка ефективності винищувальних батальйонів з боку регіональних властей призводила до тилової нестабільності у деяких районах.

Ситуація зі створенням груп сприяння винищувальним батальйонам була ще гіршою. Групи сприяння мали організовуватися в кожному населеному пункті. Із 1 757 населених пунктів Дніпропетровщини на 1 січня 1945 р. створено лише 525 груп сприяння, що складало 29, 8 % від загальної кількості груп сприяння батальйонам, які створювалися в області. Винищувальні батальйони по факту не дислокувалися у всіх населених пунктах області. Групи сприяння батальйонам виконували функції батальйонів, особливо там, де не було взводів або відділень батальйонів.

Таким чином, винищувальні батальйони Дніпропетровської області у 1943–1945 рр. виправдали своє існування, оскільки за визначений період зусиллями батальйонів затримано понад 13 тис. осіб, серед яких виявлено диверсантів, шпигунів, поліцейських, німецьких агентів – 518 осіб; дезертирів Червоної армії та трудового фронту – 5 712 осіб; деструктивного елементу (дестабілізаторів тилу, провокаторів, кримінального елементу, мародерів, утікачів з місць ув'язнення) – 4 175 осіб та інших. Загалом внесок винищувальних батальйонів у стабілізацію радянського тилу виявився в очищенні від ворожих елементів і швидкому налагодженні мирного життя шляхом підтримки громадського порядку. Через систему винищувальних батальйонів пройшли понад 3 тис. бійців, котрі отримали належну військово-політичну підготовку, і вже в Червоній армії, у військових умовах на фронтах Другої світової війни демонстрували отримані вміння і навички. Це давало можливість значною мірою скорочувати курс підготовки новобранців, що у військовий час відіграло важливу роль.

Висновки

Винищувальні батальйони були першими добровільними організаціями, які створювалися в тилу країни зі складними завданнями із захисту цивільного населення і державного майна від диверсійних дій ворога.

В історіографії діяльності винищувальних батальйонів Дніпропетровської області протягом 1941–1945 рр. виокремлено два періоди (радянський і сучасний) та чотири етапи. В основу історіографічної періодизації покладено якісні та кількісні зміни стосовно дослідження діяльності винищувальних батальйонів, а також оцінка місця, ролі та внеску

батальйонів у справі спротиву проти агресії противника. Позитивний, корисний момент усієї радянської історіографії історії винищувальних батальйонів – це накопичення, систематизація фактичного матеріалу та розробка багатьох тем, пов'язаних із діяльністю партійних та державних органів, а також висвітлення різних аспектів діяльності батальйонів, що значною мірою заклало основу для сучасних досліджень.

У той же час значна кількість праць, незважаючи на залучення великої кількості джерел, нічого не внесла в наукову розробку проблеми, спираючись на загальновідомі джерела, давно апробовані концептуальні підходи, і нерідко мала заідеологізований характер, будучи віддзеркаленням тієї гарячої ідеологічної боротьби, що розгорнулася навколо проблем інтерпретації історії.

У другому історіографічному періоді (з 1991 р. до сьогодні) зі зміною політичного режиму уможливилось неупереджене ставлення до проблематики винищувальних батальйонів. За умов незалежності України дослідження здійснюються на нових методологічних засадах. Здебільшого праці представлені у вигляді статей або розділів монографій. Згодом з'явилися перші дисертаційні роботи, в яких об'єктом дослідження постають винищувальні батальйони.

Роботу виконано на репрезентативній та вірогідній джерельній базі чотирьох архівів (ЦДАГО України, ЦДАВО України, Держархів Дніпропетровської області, Держархів Харківської області).

Складність вивчення діяльності винищувальних батальйонів Дніпропетровщини, особливо у перший рік війни, полягає у знищенні значної кількості документів, особливо фондів Державного архіву Дніпропетровської області. Цю прогалину заповнюють матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. У Державному архіві Дніпропетровської області документи з проблематики винищувальних батальйонів не каталогізовані, розпорошені по фондах та справах на відміну від центральних державних архівів. Достатня автентичність матеріалів, вірогідна та репрезентативна джерельна база дали змогу порівняти різні документи.

На території Дніпропетровської області до приходу військ противника батальйони переважно були представлені як організовані військові загони, що ускладнювало роботу абверу, особливо у сільських районах. Створення батальйонів стало справою новою. Перед війною утворення подібних угруповань не практикувалося, звідси, з організацією винищувальних батальйонів проходило не все, як хотілося, а ефективність діяльності прямо пропорційно залежала від військової обстановки на фронті. Протягом першого тижня війни формування винищувальних батальйонів здебільшого було завершено. Але процес становлення винищувальних батальйонів як бойових одиниць охопив триваліший період.

Домінуюча теза радянської історіографії – про переважаючу кількість членів комуністичної партії – не має підстав. Членів КП(б)У серед бійців –

2 322 особи, що становило 38,65 %; членів ВЛКСМ – 651 особа, відповідно у відсотковому відношенні це складало 10,8 %; безпартійних бійців налічувалося 3 034 осіб – 50,5 %.

Соціальна картина особового складу бійців винищувальних батальйонів залежала від географічно-економічного чинника. Бійці винищувального батальйону – це, перш за все, місцеві жителі, котрі працювали у містах та селах області. І, зрозуміло, в містах основу винищувальних батальйонів складали робітники та службовці, а в селах – працівники сільськогосподарської галузі.

Винищувальні батальйони, які являли собою нерегулярні військові формування, у найтяжчий період війни на території області стримували, як могли, переважаючи сили противника, а також разом із регулярними частинами брали активну участь в обороні міст та сіл області. Із 30 винищувальних батальйонів Дніпропетровської області до оборонних дій приступило 13 загонів, які стримували передові частини вермахту на декілька годин, а то й днів, що в умовах війни відіграло значну роль. Особливо проявили себе Дніпродзержинський (командир І. Г. Долматов), Котовський (Є. І. Іванченко), Межівський (Т. В. Бегун), Апостолівський (І. І. Карастоянов) та ін.

На базі винищувальних батальйонів створювалися партизанські загони. Розвиток партизанського руху в Придніпров'ї досить суттєво вирізнявся від схожого процесу в інших регіонах, особливо в північних. Відмінність між партизанським рухом на півночі й на півдні України, у багатьох випадках, пояснюється географічними відмінностями.

Партизанів з бійців винищувальних батальйонів, які діяли у 1941–1942 рр., нараховувалося 813 осіб, що складало понад 70 % від загальної кількості партизанів. Особливо героїчно себе проявили Апостолівський (командир І. І. Карастоянов), Васильківський (В. В. Бабич), Криничанський (О. Я. Тарасенко), Марганецький (М. К. Клочко), Нікопольський (Ф. Т. Рижиков, П. М. Резніченко), Павлоградський (П. К. Кабак), Петропавлівський (Д. А. Кривуля) партизанські загони та ін.

У період після звільнення території від військ противника відбувається зміна пріоритетів діяльності батальйонів. Якщо до окупації батальйони – це формування передусім з боротьби зі шпигунами, диверсантами, панікерами, то після звільнення вони виконують переважно роль охоронних органів та парамілітарних формувань, а також загонів з підтримки громадського порядку в місцях дислокації.

Роль винищувальних батальйонів, особливо в сільських районах, активізувалась із настанням збирання врожаю. Потрібно було патрулювати поля, елеватори, машинно-тракторні станції від підпалів та пошкодження сільськогосподарського майна. В умовах війни безперебійне постачання хліба на фронт залишалось не менш важливим, ніж забезпечення озброєнням.

Вплив партійних органів у функціонуванні винищувальних батальйонів помітно зріс. Якщо на початку райкоми, обкоми не в змозі були налагодити ефективне функціонування батальйонів (усю роботу з організації,

забезпечення, озброєння, навчання здійснювали органи НКВС–НКГБ), то після звільнення КП(б)У відіграла провідну роль.

Винищувальні батальйони Дніпропетровської області в 1943–1945 рр. виправдали своє існування, зусиллями 29 батальйонів затримано понад 13 тис. осіб, серед яких виявлено диверсантів, шпигунів, поліцейських, німецьких агентів – 518 осіб; дезертирів Червоної армії та трудового фронту – 5 712 осіб; деструктивного елемента (дестабілізаторів тилу, провокаторів, кримінального елемента, мародерів, утікачів з місць ув'язнення) – 4 175 осіб та інших.

Таким чином, досліджено внесок винищувальних батальйонів у стабілізацію радянського тилу, який виявився в очистці від ворожих елементів і швидкому налагодженню мирного життя шляхом підтримки громадського порядку. Виявлено, що через систему винищувачів пройшли понад 10 тис. бійців (котрі отримали належну військово-політичну підготовку, й уже в Червоній армії на фронтах Другої світової війни демонстрували вміння і навички, отримані у винищувальних батальйонах), а також близько 25 тис. членів груп сприяння батальйонам. Винищувальні батальйони – важливий елемент системи спротиву нацистській агресії.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Терновський А. М. Університет у роки війни проти фашизму (1941–1945) / А. М. Терновський // Історія Дніпропетровського національного університету / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 4-те вид., переробл. і доповн. – Д. : Вид-во ДНУ, 2008. – С. 104–111.

Праці у зарубіжних та вітчизняних періодичних виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз

2. Терновский А. Н. Роль истребительных батальонов в Великой отечественной войне 1941–1945 гг. / А. Н. Терновский // Актуальные вопросы современной науки : сб. науч. тр. – Вып. 28 / под общ. ред. С. С. Чернова. – Новосибирск : Изд-во ЦРНС, 2013. – С. 89–99.
3. Терновський А. М. Винищувальні батальйони на Дніпропетровщині (осінь 1943 – зима 1944 років) / А. М. Терновський // Гілея : науковий вісник : зб. наук. пр. – К., 2016. – Вип. 111. – С. 70–73.

Статті у наукових фахових виданнях України

4. Терновський А. М. Військово-політична підготовка бійців винищувальних батальйонів у червні – жовтні 1941 р. на Дніпропетровщині / А. М. Терновський // Вісник Дніпропетровського

- університету. Серія : Історія та археологія. – 2009.– Т. 17. – № 1/1. – С. 78–84.
5. Терновський А. М. Роль органів НКВС в організації винищувальних батальйонів на Дніпропетровщині у червні – серпні 1941 р. / А. М. Терновський // Гуманітарний журнал. – 2009.– № 1–2 (41–42). – С. 120–126.
 6. Терновський А. М. Винищувальний батальйон м. Дніпродзержинськ в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / А. М. Терновський // Грані. – 2010. – № 3.– С. 31–34.
 7. Терновський А. М. Участь винищувальних батальйонів Дніпропетровської області в оборонних боях літа–осені 1941 р. / А. М. Терновський // Гуманітарний журнал. – 2009. – № 3–4. – С. 100–105.
 8. Терновський А. М. Партизанський рух на півдні Дніпропетровської області початку Великої Вітчизняної війни / А. М. Терновський // Грані. – 2013. – № 7 (99). – С. 40–44.

Додаткові публікації, що відображають результати дослідження

9. Терновський А. М. Діяльність винищувальних батальйонів на Дніпропетровщині / А. М. Терновський // Матеріали студентської науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників. – Д. : ДНУ, 2005. – С. 3–5.
10. Терновський А. М. Винищувальні батальйони Дніпропетровщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). / А. М. Терновський // Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років : сучасні проблеми історичної освіти і науки : зб. матеріалів міжнар. наук. конф. – Д. : Пороги, 2005. – С. 162–173.
11. Терновський А. М. Діяльність винищувальних батальйонів на Дніпропетровщині у роки Великої Вітчизняної війни на початковому етапі їх діяльності (липень–жовтень 1941 року) / А. М. Терновський // Шевченківська весна : матеріали наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених присвяченої 15-й річниці незалежності України – Вип. IV: у 3 ч. – Ч. 3. Історія / за заг. ред. В. Ф. Колесника. – К. : Логос, 2006. – С. 452–455.
12. Терновський А. М. Організація винищувальних батальйонів у Дніпропетровській області на початку Великої Вітчизняної війни (червень–жовтень 1941р.) / А. М. Терновський // Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Вип. 3. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. – С. 180–188.
13. Терновський А. М. Винищувальні батальйони Котовського та Магдалинівського районів Дніпропетровської області періоду Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр. / А. М. Терновський // Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Вип. 4. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – С. 205–211.

14. Терновський А. М. Діяльність винищувального батальйону Васильківського району Дніпропетровської області у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / А. М. Терновський // Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Вип. 6. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – С. 206–212.
15. Терновський А. М. Винищувальні батальйони Дніпропетровщини в оборонних боях літа–осені 1941 р. / А. М. Терновський // Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.) : актуальні проблеми історії : матер. «круглого столу». – Дніпропетровськ, Дніпропетр. нац. ун-т, 7 травня 2010 р. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. : Герда, 2010. – С. 76–86.
16. Терновський А. М. Джерельна база дослідження винищувальних батальйонів Дніпропетровщини періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / А. М. Терновський // Спадщина : зб. наук. ст. / упоряд. Н. Л. Юзбашева; ред. : Н. В. Киструська, Н. Л. Юзбашева; Державний архів Дніпропетровської області. – Д. : Герда, 2012. – Вип. 3. – С. 30–39.

АНОТАЦІЯ

Терновський А. М. Діяльність винищувальних батальйонів у Дніпропетровській області в 1941–1945 роках. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2016.

Уперше у вітчизняній історіографії на основі неопублікованих джерел та літератури комплексно вивчено історію винищувальних батальйонів на Дніпропетровщині періоду радянсько-нацистської війни 1941–1945 рр. Досліджено процес організації та військово-політичної підготовки батальйонів, висвітлено структуру, бойову та тилову діяльність, зокрема під час оборонних боїв.

З'ясовано роль винищувальних батальйонів в організації партизанських загонів Дніпропетровщини, доповнено новими фактами про партизанський рух області, висвітлено тилову роботу, її форми та ефективність у період після звільнення території від окупаційних військ та адміністрації. Розроблено періодизацію історіографії та виділено періоди діяльності винищувальних батальйонів.

Ключові слова: винищувальні батальйони, НКВС, КП(б)У, Друга світова війна, Дніпропетровська область, партизанські загоони, тил, оперативна робота.

АННОТАЦИЯ

Терновский А.Н. Деятельность истребительных батальонов в Днепропетровской области в 1941–1945 годах. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук за специальностью 07.00.01 – история Украины. – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, Днепр, 2016.

Впервые в отечественной историографии на основе неопубликованных источников и литературы комплексно изучено историю истребительных батальонов на Днепропетровщине периода советско-нацистской войны 1941–1945 гг. Исследован процесс организации и военно-политической подготовки батальонов, определена структура, боевую и тыловую деятельность, особенно во время оборонительных боев. Кроме того, выяснено роль истребительных батальонов в организации партизанских отрядов Днепропетровской области, дополнено новыми фактами о партизанском движении края, показано тыловую работу, ее формы и эффективность в период после освобождения территории от оккупационных войск и администрации. Разработана периодизация историографии и выделены периоды деятельности истребительных батальонов.

Исследование деятельности истребительных батальонов раскрыло сложные вопросы, связанные с прохождением боевых действий на начальном этапе войны на территориях области, участие местного населения и его роль в тыловой и боевой деятельности, а также иллюстрирует местные особенности периода войны. Региональный подход к истории истребительных батальонов дает возможность углубить представление о проблемах военно-политического, социального, бытового и психологического уровня на Днепропетровщине, а также раскрывает общие процессы в стране, связанные с военными действиями.

Показан вклад истребительных батальонов по стабилизации советского тыла, который проявился в очистке от вражеских элементов и быстром настраивании мирной жизни путем поддержки общественного порядка. Через систему истребительных батальонов прошли свыше десяти тысяч бойцов, где получили надлежащую военно-политическую подготовку и уже в Красной армии на фронтах Второй мировой войны демонстрировали умение и навыки, полученные в истребительных батальонах.

Ключевые слова: истребительные батальоны, НКВД, КП(б)У, Вторая мировая война, Днепропетровская область, партизанские отряды, тыл, оперативная работа.

SAMMARY

Ternovskyi A. The activity of assault battalions in Dnipropetrovs'k region in 1941 – 1945. – Manuscript.

The thesis for the Candidate degree in psychology in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Dnipropetrovs'k National University Named After Oles' Honchar, Dnipro, 2016.

For the first time in the national historiography on the basis of unpublished sources and literature the history of assault battalions' activity of Dnipropetrovs'k region of the period of the Nazi-Soviet War of 1941–1945 is comprehensively investigated.

The arrangement process of military and political training of the battalions is explored, the structure, military and rear activities is covered, in particular during the defensive battles.

The role of assault battalions in the guerrilla formations arrangement of Dnipropetrovs'k region is found out and supplemented with the new facts about the guerrilla movement of the region, the activity of the rear, its forms of manifestation and efficiency in the aftermath of the liberation of the occupation forces and administration are formulated and summed up. The periodization of historiography of the investigated problem is developed and the periods of activity of assault battalions are singled out.

Key words: assault battalions, NKVD, CP(B)U, The Second World War, Dnipropetrovs'k region, guerrilla formations, rear, operative work.

Терновський Андрій Миколайович

**Діяльність винищувальних батальйонів у Дніпропетровській
області в 1941–1945 роках**

(Автореферат)